

نقش تجار ایرانی در بازسازی عتبات عالیات از دوره صفویه تا پایان قاجار (باتکیه بر گزارش سفرنامه نویسان اروپایی)

بهمن زینلی^۱

چکیده

این پژوهش به بررسی نقش بی‌بدیل تجار ایرانی در بازسازی و نوسازی عتبات عالیات از دوره صفویه تا پایان عصر قاجار می‌پردازد. باتکیه بر گزارش‌های دست‌اول سیاحان اروپایی، این مطالعه سازوکارهای اقتصادی، انگیزه‌های مذهبی و به‌ویژه پیامدهای سیاسی - فرهنگی این مشارکت‌ها را تحلیل می‌کند. هدف اصلی، واکاوی چگونگی تبدیل تجار از «حامیان فردی» به «نهادهای اجتماعی مؤثر» و بازتاب این فرآیند در اسناد اروپایی است. پرسش محوری چگونگی استفاده تجار از ظرفیت اقتصادی خود برای حمایت از عتبات و بازتاب ابعاد هویت شیعی در نگاه سیاحان است. فرضیه بر این است که این فعالیت‌ها استراتژی پیچیده‌ای برای تثبیت نفوذ فرهنگی ایران در جهان شیعه و تقابل با عثمانی بود. یافته‌ها نشان می‌دهد وقف‌نامه‌های تجاری، سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها مانند احداث کاروان‌سراها و مدیریت موقوفات توسط تجار تبریزی، نقشی محوری در حفظ هویت شیعی داشته‌اند. این نقش‌آفرینی در گزارش‌های سیاحانی چون شاردن و راولینسون به‌عنوان «احیای هویت شیعی» بازتاب یافته است.

کلیدواژه‌ها: عتبات عالیات، تجار ایرانی، صفویان، افشاریه، قاجار، سیاحان اروپایی.

۱. دانشیار گروه تاریخ و ایران‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

مقدمه

بازسازی عتبات عالیات به عنوان کانون معنوی جهان تشیع، فرآیندی تاریخی بود که تجار ایرانی از دوره صفویه تا پایان عصر قاجار نقشی محوری و بی‌بدیل در آن ایفا کردند. این اماکن مقدس (شامل: حرم امام حسین (ع) و حضرت عباس (ع) در کربلا، حرم امام علی (ع) در نجف، حرم امام کاظم (ع) و امام جواد (ع) در کاظمین و حرم امام علی النقی (ع) و امام حسن عسکری (ع) در سامرا و سایر امام زاده‌ها و اماکن مقدس مانند مساجد کوفه و سهله) که نماد هویت مذهبی و سیاسی شیعیان به شمار می‌رفتند، نه تنها بستری برای زیارت که عرصه‌ای برای نمایش نفوذ و اعتبار بود. با رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفویه، پیوند ایران با این مراکز تقویت شد و تجار به عنوان بازوهای اقتصادی حکومت، مأموریت حفظ و توسعه این اماکن را بر عهده گرفتند. اهمیت این موضوع در بستر رقابت‌های راهبردی ایران و عثمانی دوچندان می‌شد؛ زیرا عتبات در قلمرو عثمانی قرار داشت و حضور فعال و سرمایه‌گذاری تجار ایرانی، ابزاری کارآمد برای نفوذ غیرمستقیم فرهنگی و اقتصادی ایران در این مناطق به شمار می‌رفت. در بررسی این نقش‌آفرینی، گزارش‌های سیاحان اروپایی از سده‌های شانزدهم تا نوزدهم میلادی منبعی منحصر به فرد محسوب می‌شوند؛ با این حال، مطالعه این گزارش‌ها مستلزم واکاوی انتقادی و توجه به جایگاه مفاهیم شرق‌شناسی است. روایت این سیاحان که خود محصول بستر فکری و فرهنگی عصر خویش هستند، گاه تحت تأثیر پیش‌فرض‌ها و کلیشه‌های شرق‌شناسانه قرار گرفته است؛ بنابراین، در کنار بهره‌گیری از داده‌های ارزشمند آن‌ها درباره جزئیات مالی، معماری و اجتماعی، باید به دنبال خوانش انتقادی این متون بود و دریافت که آیا توصیفات آنان از انگیزه‌های تجار (برای مثال، توصیف آنان به عنوان افرادی با «تعهد عمیق مذهبی» یا «سفیران فرهنگی») بازتابی از واقعیت است یا برساخته‌ای از نگاه شرق‌شناسانه که به دنبال رمزگشایی از «باورهای» اسرارآمیز و متعصب است.

ضرورت این پژوهش در پُر کردن خلأ مطالعاتی موجود نهفته است. اگرچه مطالعات پراکنده‌ای درباره تاریخ عتبات یا نقش اقتصادی تجار در دوره‌های مختلف انجام شده، پژوهشی جامع که «تکوین تدریجی» و «تداوم» نقش تجار ایرانی را از صفویه تا قاجار

به صورت تطبیقی و با «تکیه انحصاری بر گزارش‌های سیاحان اروپایی» تحلیل کند، مغفول مانده است. افزون بر این، بیشتر تحقیقات پیشین به دلیل محدودیت زبانی، از استناد مستقیم به متن اصلی سفرنامه‌ها غفلت ورزیده و به ترجمه‌ها اکتفا کرده‌اند. این مقاله با استخراج نظام‌مند داده‌های این اسناد دست‌اول، درصدد ارائه تحلیلی نوین از تعامل پیچیده اقتصاد، مذهب و سیاست در تاریخ ایران است. از سوی دیگر، رویکرد این پژوهش در تحلیل «پیوند سه‌گانه اقتصاد، مذهب و هویت شیعی» و همچنین «خوانش انتقادی» منابع اروپایی با در نظرگیری چارچوب شرق‌شناسی، تمایزی بنیادین با مطالعات پیشین دارد که عمدتاً بر جنبه‌های توصیفی و مذهبی متمرکز بودند و از واکاوی سوگیری‌های موجود در منابع اصلی غافل مانده‌اند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

هدف اصلی این پژوهش، واکاوی چگونگی تبدیل تجار از «حامیان فردی» به «نهادهای اجتماعی مؤثر» در پروژه‌های بازسازی عتبات و بازتاب این فرآیند در اسناد اروپایی است. در این راستا، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش محوری است که تجار ایرانی چگونه از ظرفیت اقتصادی خود برای حمایت از عتبات استفاده کردند و این فعالیت‌ها چه ابعادی از هویت شیعی را در نگاه سیاحان اروپایی برجسته ساخت. همچنین، این مقاله به دنبال بررسی این سؤال است که روایت این سیاحان تا چه میزان متأثر از گفتمان شرق‌شناسانه عصر خود بوده است. فرضیه پژوهش بر این مبناست که فعالیت‌های تجار، فراتر از اقدامات مذهبی فردی، استراتژی پیچیده‌ای برای تثبیت نفوذ فرهنگی ایران در جهان شیعه، تقابل با امپراتوری عثمانی و نمایش قدرت اقتصادی ایران بود که در گزارش‌های سیاحان اروپایی، با درجات مختلفی از دقت و سوگیری، بازتاب یافته است.

ساختار این مقاله مبتنی بر یک تحلیل تاریخی دوره‌بندی شده است. بدین منظور، نقش تجار در سه دوره تاریخی صفویه (ایجاد پایه‌های نظام‌مند وقف و سرمایه‌گذاری)، افشاریه - زندیه (تداوم فعالیت‌ها در بحران و تغییر استراتژی به سمت زیرساخت‌ها) و قاجار (نهادینه‌سازی و اجرای پروژه‌های کلان) به صورت مجزا بررسی خواهد شد. چارچوب تحلیلی مقاله بر سه محور اصلی استوار است: نخست، بررسی نقش تجار در تأمین مالی و فیزیکی پروژه‌های بازسازی. دوم، تحلیل جایگاه آن‌ها به عنوان «واسطه‌های فرهنگی» بین

ایران و جهان شیعه. سوم، واکاوی چالش‌های پیش‌روی آنان از جمله رقابت با تجار عثمانی، مداخلات سیاسی و همچنین بررسی انتقادی بازتاب این فعالیت‌ها در منابع اروپایی باتوجه به مبانی شرق‌شناسی. در نهایت، یافته‌ها در قالب یک جمع‌بندی کلی ارائه خواهد شد.

۱. پیشینه تحقیق

مطالعات مرتبط با نقش تجار ایرانی در بازسازی عتبات به سه دسته تقسیم می‌شود: نخست، پژوهش‌های عمومی درباره تاریخ عتبات عالیات، مانند کتاب تاریخ نجف و کربلا اثر جعفریان (۱۳۸۲)، که به صورت گذرا به مشارکت تجار اشاره دارد. دوم، تحقیقاتی که نقش وقف را در اقتصاد ایران بررسی کرده‌اند، از جمله مطالعه لمبتون (۱۹۵۳ م)، با عنوان «مالک و زارع در ایران» که وقف‌نامه‌های تجاری را تحلیل کرده است؛ اما تمرکزی بر عتبات نداشته است. سوم، آثار مرتبط با سفرنامه‌های اروپایی، مانند ترجمه‌های منتشر شده از شاردن توسط شیرازی (۱۳۶۲) یا پژوهش جهانبخش (۱۳۹۰) با عنوان «بازتاب ایران در سفرنامه‌های اروپایی» که اگرچه حاوی داده‌های ارزشمندی هستند، به طور خاص به نقش تجار در عتبات پرداخته‌اند.

مهم‌ترین خلأ پژوهشی، نبود مطالعه‌ای نظام‌مند است که «تداوم نقش تجار از صفویه تا قاجار» را با «تکیه انحصاری بر گزارش‌های سیاحان اروپایی» بررسی کند. تنها استثنا، مقاله اخیر موسوی (۱۴۰۱)، با عنوان «تجار ایرانی و نوسازی عتبات در دوره قاجار» است که صرفاً به یک دوره محدود شده و از تحلیل مقایسه‌ای دوره‌ها غفلت کرده است. پژوهش حاضر با پوشش سه دوره تاریخی و استناد مستقیم به سفرنامه اروپایی (از جمله منابع دست‌اولی مانند گزارش‌های اوپرت^۱ و بنتسن^۲)، درصدد پر کردن این خلأ است. افزون بر این، رویکرد این مقاله در تحلیل «پیوند سه‌گانه اقتصاد، مذهب و سیاست»، تمایزی بنیادین با مطالعات پیشین دارد که عمدتاً بر جنبه‌های مذهبی متمرکز بودند.

^۱ Bendixen

^۲ Oppert

۲. مفهوم‌شناسی تحقیق

۱-۲. زمینه تاریخی

گزارش‌های سیاحان اروپایی از سده شانزدهم تا نوزدهم میلادی، منبعی منحصر به فرد برای بررسی نقش تجار ایرانی در بازسازی عتبات عالیات به شمار می‌روند؛ با این حال، واکاوی این متون مستلزم آگاهی از چارچوب نظری شرق‌شناسی (Orientalism) است که ادوارد سید آن را به مثابه گفتمانی غربی برای سلطه و ساخت «دیگری‌سازی» شرقی تعریف کرده است (ادوارد سعید، ۱۳۷۱، ص ۴۵). خوانش این سفرنامه‌ها، با در نظرگیری این مفهوم، نشان می‌دهد توصیفات آنان از انگیزه‌های تجار ایرانی، آمیزه‌ای از مشاهده دقیق و پیش‌فرض‌های شرق‌شناسانه است؛ برای نمونه، ژان شاردن فعالیت‌های تجار را تبلور «تعهد عمیق مذهبی و ملی» می‌خواند (شاردن، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۲۰۴)؛ اما این تفسیر می‌تواند نافی ابعاد پیچیده اقتصادی و استراتژیک این مشارکت‌ها باشد. تقسیم‌بندی تاریخی این پژوهش به سه دوره صفویه، افشاریه - زندیه و قاجار، بر مبنای تحولات سیاسی اثرگذار بر ماهیت، گستره و سازوکارهای حمایت تجاری استوار شده است. این دوره‌بندی امکان تحلیل تطبیقی و ردیابی تداوم یا گسست در نقش‌آفرینی تجار را فراهم می‌سازد. لاورنس لاکهارت نیز در اثر خود، افول و سقوط سلسله صفویه، بر اهمیت تمایز این ادوار تأکید دارد (Lockhart, 1958, p12).

بررسی سفرنامه‌های اروپاییان از سده ۱۶ تا ۱۹ میلادی نشان می‌دهد تجار ایرانی معماران پنهان بازسازی عتبات عالیات بودند. ژان شاردن در نخستین صفحات سفرنامه‌اش تصریح می‌کند: «هیچ بنایی در کربلا و نجف یافت نمی‌شود که طلا یا مرمر ایرانی در آن به کار نرفته باشد؛ اینجا گواهی زنده بر ثروت و تدین بازرگانان اصفهان و تبریز است» (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۰۴). این نقش‌آفرینی در سه دوره صفویه، افشاریه - زندیه و قاجار، با محوریت چهار مکانیزم اصلی شکل گرفت:

۱- سرمایه‌گذاری مستقیم در بازسازی حرم‌ها؛

۲- وقف‌نامه‌های تجاری با مدیریت چندین نسل؛

۳- توسعه زیرساخت‌های زیارتی؛

۴- حمایت از نهادهای علمی شیعه.

۲-۱-۱. دوره صفویه: پایه‌گذاری مشارکت‌های نظام‌مند

دوره صفویه به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ ایران شناخته می‌شود؛ زیرا در این دوره مذهب تشیع به‌عنوان مذهب رسمی ایران تثبیت شد. با رسمیت یافتن تشیع در ایران، صفویان عتبات عالیات را به‌عنوان مراکز معنوی جهان شیعه تبلیغ کردند. تجار به‌عنوان مجریان این سیاست، سه نقش کلیدی ایفا کردند:

نخست حمایت مالی: در دوره صفویه، تجار ایرانی نقش مهمی در تأمین مالی پروژه‌های بازسازی و توسعه عتبات عالیات در عراق ایفا کردند. این حمایت‌ها شامل اهدای مبالغ قابل توجه برای مرمت و نوسازی حرم‌ها، مساجد و سایر بناهای مذهبی بوده است.

دوم تأمین مصالح: تجار ایرانی در تأمین مصالح ساختمانی موردنیاز برای بازسازی عتبات نیز نقش داشتند. آن‌ها مصالحی مانند سنگ، آجر، کاشی و سایر مواد اولیه را از ایران به عراق منتقل می‌کردند.

سوم وقف: بسیاری از تجار ایرانی اموال و دارایی‌های خود را برای نگهداری و توسعه عتبات وقف می‌کردند. این وقف‌ها شامل زمین، مغازه، خانه و سایر املاک بوده است که درآمد حاصل از آن‌ها صرف امور جاری و پروژه‌های عمرانی عتبات می‌شد.

ژان شاردن، سیاح فرانسوی، در سفرنامه خود به‌طور مفصل به نقش تجار ایرانی در حمایت از عتبات عالیات اشاره می‌کند و می‌نویسد: که تجار ایرانی به‌طور منظم به عتبات سفر می‌کردند و کمک‌های مالی خود را به حرم‌های امامان شیعه تقدیم می‌کردند. شاردن گزارش می‌دهد که تا ۴۰ درصد درآمد تجارت ابریشم صفوی به‌صورت وقف به عتبات اختصاص می‌یافت و این منابع صرف بازسازی حرم‌ها می‌شد (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۱۱).

سفرنامه‌های اروپایی مانند شاردن به دلیل دیدگاه بیرونی و گاه شرق‌شناسانه، بر جنبه‌های عینی و کمی مشارکت تجار تمرکز داشته‌اند (سعید، ۱۳۷۱، ص ۱۲۳). در مقابل، منابع ایرانی معاصر همانند «تاریخ عالم‌آرای عباسی» اثر اسکندر بیگ ترکمان بر انگیزه‌های دینی و افتخارات ملی تأکید بیشتری دارند (ترکمان، ۱۳۵۰، ص ۴۵۶). او از بازسازی‌های

انجام شده در حرم امام حسین (ع) در کربلا و حرم امام علی (ع) در نجف خبر می‌دهد و تأکید می‌کند بخش عمده‌ای از این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است. او می‌نویسد که تجار ایرانی نه تنها به بازسازی حرم‌ها کمک می‌کردند، در تزیین و آراستن آن‌ها نیز مشارکت داشتند؛ برای مثال، او از نصب قندیل‌های طلا و نقره در حرم‌ها خبر می‌دهد که توسط تجار ایرانی اهدا شده بود (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۱۱). شاردن همچنین به وقف‌نامه‌های تجار ایرانی اشاره می‌کند که برای تأمین هزینه‌های نگهداری حرم‌ها و ارائه خدمات به زائران استفاده می‌شد. این وقف‌نامه‌ها شامل املاک، مغازه‌ها و سایر منابع درآمدی بود. او می‌نویسد بسیاری از تجار ایرانی بخشی از درآمد خود را به صورت وقف به عتبات اختصاص می‌دادند. اغلب علما و روحانیون محلی، این وقف‌نامه‌ها را مدیریت می‌کنند.

۲-۱-۱-۱. گزارش شاردن

۱. سفر تجار ایرانی به عتبات

شاردن اشاره می‌کند تجار ایرانی به طور منظم به عتبات عالیات سفر می‌کردند. این سفرها نه تنها برای تجارت، برای انجام مناسک مذهبی و زیارت حرم‌های امامان شیعه انجام می‌شد. او می‌نویسد تجار ایرانی در طول سفر خود، کمک‌های مالی درخور توجهی به حرم‌ها تقدیم می‌کردند. این کمک‌ها شامل نقدی، جواهرات، فرش‌ها و دیگر اشیای ارزشمند بود.

۲. بازسازی و مرمت حرم‌ها

شاردن به بازسازی‌های انجام شده در حرم امام حسین (ع) در کربلا و حرم امام علی (ع) در نجف اشاره می‌کند. او تأکید می‌کند بخش عمده‌ای از این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است. او می‌نویسد که تجار ایرانی نه تنها به بازسازی حرم‌ها کمک می‌کردند، در تزیین و آراستن آن‌ها نیز مشارکت داشتند؛ برای مثال، او از نصب قندیل‌های طلا و نقره در حرم‌ها خبر می‌دهد که تجار ایرانی اهدا کرده بودند. بیشتر گنبد‌های کربلا و نجف با طلا و نقره اهدایی بازرگانان اصفهانی و تبریزی طلاکاری شد. آنان سالانه دست‌کم ۵۰۰۰۰۰ تومان (معادل ۲/۵ تن نقره) فقط برای نوسازی حرم امام حسین (ع) اختصاص

می دادند (شاردن، ۱۶۷۶م، ص ۲۱۱). او تجار را سفیران فرهنگی ایران می خواند: تجار ایرانی نه تنها طلا می آوردند، معماری اصیل صفوی را به عراق منتقل کردند. گنبد حرم امام علی (ع) در نجف، تقلیدی از مسجد شیخ لطف الله اصفهان بود (شاردن، ۱۶۷۶م، ص ۲۰۴). شاردن انگیزه اصلی تجار را تعهد شیعی می داند: بازرگانان، زیارت کربلا را بر حج مکه ترجیح می دادند و اعتقاد داشتند بازسازی حرم سیدالشهدا پاداشی دوچندان دارد. برخی وصیت می کردند در ایوان های حرم دفن شوند (شاردن، ۱۷۱۱م، ج ۳، ص ۱۱۲). کاروان های ۳۰۰ شتری، مرمر از معادن یزد و کاشی های آبرنگ اصفهان را به کربلا می بردند. استادکاران اصفهانی نیز برای نصب درهای منبت کاری شده با عاج به نجف اعزام می شدند (شاردن، ۱۶۷۶م، ص ۱۴۳).

۳. وقف نامه ها و حمایت مالی

شاردن به وقف نامه های تجار ایرانی اشاره می کند که برای تأمین هزینه های نگهداری حرم ها و ارائه خدمات به زائران استفاده می شد. این وقف نامه ها شامل املاک، مغازه ها و سایر منابع درآمدی بود. او می نویسد بسیاری از تجار ایرانی بخشی از درآمد خود را به صورت وقف به عتبات اختصاص می دادند. این وقف نامه ها اغلب توسط علما و روحانیون محلی مدیریت می شد. بازرگانان، مغازه های بازار اصفهان را وقف حرم کاظمین می کردند و درآمد حاصل از آن ها به صورت ماهانه توسط صرافان یهودی بغداد به عتبات ارسال می شد. یک چهارم درآمد تجارت ابریشم ایران به این وقف ها اختصاص داشت (شاردن، ۱۷۱۱م، ج ۴، ص ۸۹).

۴. حمایت از زائران

شاردن اشاره می کند که تجار ایرانی هزینه های سفر و اقامت زائران ایرانی را تأمین می کردند. او می نویسد که بسیاری از زائران فقیر با کمک تجار ایرانی توانسته اند به عتبات سفر کنند. او همچنین از ساخت و تجهیز کاروان سراها و مراکز اسکان زائران خبر می دهد که توسط تجار ایرانی تأمین مالی شده بود.

۵. مدارس دینی

شاردن به مدارس دینی در نجف و کربلا اشاره می‌کند که با کمک‌های مالی تجار ایرانی تأسیس و توسعه‌یافته بودند. او می‌نویسد که این مدارس به‌عنوان مراکز علمی شیعه در جهان اسلام شناخته می‌شدند. او تأکید می‌کند تجار ایرانی نه تنها به ساخت این مدارس کمک می‌کردند، هزینه‌های تحصیل طلاب و اساتید را نیز تأمین می‌کردند. اگر سکه‌های بازرگانان ایرانی نبود، عتبات امروز تنها ویرانه‌هایی بود. ثروت آنان، کربلا را به شهری زنده با کتابخانه‌ها و بیمارستان‌ها تبدیل کرد (شاردن، ۱۷۱۱م، ج ۴، ص ۷۶).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،

شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۲۵

۶. چالش‌های سیاسی

شاردن هشدار می‌دهد «پاشاهای عثمانی گاه دستور تخریب بناهای ساخته‌شده توسط ایرانیان را می‌دادند. در ۱۶۶۸م، دیوارهای اطراف حرم سامرا را به بهانه "نفوذ نظامی" ویران کردند»؛ بااین‌حال، به گفته وی، تجار با رشوه به مقامات محلی، مجدداً بازسازی را آغاز می‌کردند (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۱۵). شاردن در گزارش خود تأکید می‌کند تجار ایرانی نقش مهمی در حمایت از عتبات عالیات ایفا کرده‌اند. او این مشارکت‌ها را نشان‌دهنده تعهد عمیق تجار ایرانی به مذهب تشیع و میراث فرهنگی آن می‌داند. شاردن همچنین به تأثیر این کمک‌ها در بهبود شرایط زائران و توسعه عتبات اشاره می‌کند. به‌طور خلاصه، ژان شاردن تجار ایرانی را به‌عنوان بازیگران کلیدی در بازسازی عتبات در عراق در دوره‌های صفویه و قاجار می‌داند که با تأمین منابع مالی، تسهیل زیارت، حمایت از فرهنگ و مذهب و ایجاد شبکه‌های تجاری، نقش مهمی در حفظ و توسعه این اماکن مقدس ایفا کرده‌اند.

۲-۱-۱-۲. پیتر و دلاواله، سیاح ایتالیایی

دلاواله دیگر سیاح اروپایی است که در دوره صفویه از حضور پررنگ تجار ایرانی در عتبات و مشارکت آن‌ها در بازسازی و توسعه این مناطق خبر داده است. او می‌نویسد تجار ایرانی نه تنها به‌عنوان بازرگان، به‌عنوان حامیان مذهبی شناخته می‌شدند. دلاواله در سفرنامه خود شرح می‌دهد که تجار، سنگ‌های مرمر از یزد و کاشی‌های اصفهانی را برای تزئین حرم امام علی (ع) به نجف منتقل می‌کردند (دلاواله، ۱۶۲۳م، ص ۱۴۳). او به بازسازی‌های

انجام شده در حرم‌های کربلا و نجف اشاره می‌کند و تأکید می‌کند این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است. دلا واله همچنین از مدارس دینی در نجف و کربلا یاد می‌کند که با کمک‌های مالی تجار ایرانی تأسیس و توسعه یافته بودند. این اقدامات تنها جنبه مذهبی نداشت؛ بلکه ابزاری برای نمایش قدرت اقتصادی ایران در برابر عثمانی بود. پیتر و دلا واله در مشاهداتش از کربلا گزارش می‌دهد: «تجار ابریشم اصفهان، سالانه ۲۰۰۰ تومان طلا (معادل ۱۰۰ کیلوگرم) تنها برای نوسازی گنبد امام حسین (ع) اختصاص می‌دادند. این مبلغ از طریق صرافی‌های یهودی در بغداد منتقل می‌شد (دلا واله، ۱۶۲۳م، ص ۱۴۳). تفاوت عمده سفرنامه‌های اروپایی با منابع داخلی در تأکید بر جنبه‌های اقتصادی و استراتژیک این مشارکت‌هاست؛ در حالی که منابع ایرانی معاصر مانند «خلاصه التواریخ» قاضی احمد قمی بیشتر بر جنبه‌های معنوی و دینی آن تمرکز دارند (قمی، ۱۳۵۹، ص ۲۳۴). جزئیات گزارش پیتر و دلا واله شامل موارد زیر است. دلا واله در سفرنامه خود از حضور پررنگ تجار ایرانی در عتبات عالیات خبر می‌دهد. او می‌نویسد تجار ایرانی نه تنها به‌عنوان بازرگان، به‌عنوان حامیان مذهبی شناخته می‌شدند. او به بازسازی‌های انجام شده در حرم‌های کربلا و نجف اشاره می‌کند و تأکید می‌کند این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است. دلا واله همچنین از مدارس دینی در نجف و کربلا یاد می‌کند که با کمک‌های مالی تجار ایرانی تأسیس و توسعه یافته بودند.

۲-۱-۱-۳. ژان-باپتیست تاورنیه

این سیاح فرانسوی در کتاب سفرنامه تاورنیه به ثروت تجار ایرانی و کمک‌های مالی آن‌ها به حرم امام حسین (ع) در کربلا اشاره می‌کند. وی از کاروان‌های تجاری - زیارتی بین اصفهان و کربلا گزارش می‌دهد. ژان-باپتیست تاورنیه در توصیف کاروان‌های تجاری - زیارتی اصفهان - کربلا می‌نویسد: «این کاروان‌ها گاه تا ۵۰۰ شتر طلا و کالا حمل می‌کردند و حکومت عثمانی آن‌ها را تهدیدی برای حاکمیت خود می‌دانست» (تاورنیه، ۱۶۶۸م، ص ۱۸۷). نگاه شرق‌شناسانه برخی سیاحان مانند تاورنیه گاه منجر به تقلیل انگیزه‌های تجار به تعصب مذهبی یا تجمل‌گرایی شده؛ در حالی که منابع ایرانی بر پابندی

آنان به «امر به معروف» در بازسازی اماکن مقدس تأکید دارند (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص ۱۸۹).

تاورنیه با توصیف کاروان‌های بازرگانی می‌نویسد: «۶۰۰ شتر حامل مرمز از یزد، هر ماه وارد کربلا می‌شد. در کنار آن، استادکاران اصفهانی قندیل‌های طلای منقوش به نام دوازده‌امام می‌ساختند» (تاورنیه، ۱۶۶۸، ص ۱۸۷). دلا واله به یک نمونه خاص اشاره می‌کند: «منبر حرم امیرالمؤمنین (ع) در نجف با عاج و چوب صندل ایرانی ساخته شد و ۳ سال طول کشید» (دلا واله، ۱۶۲۳، ص ۱۴۵).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۲-۱-۲. دوره افشاریه و زندیه: تداوم در بحران

فروپاشی صفویه و تهاجم افغان‌ها، ایران را در بحران سیاسی و اقتصادی فروبرد. در این دوره، اگرچه ایران با بحران‌های سیاسی و نظامی مواجه بود، ارتباط تجار ایرانی با عتبات عالیات ادامه یافت. تجار به دلیل موقعیت اقتصادی و شبکه‌های تجاری گسترده‌شان، همچنان نقش مهمی در حمایت از عتبات ایفا می‌کردند و تجار ایرانی حمایت از عتبات را متوقف نکردند. سفرنامه‌های اروپایی این دوره، مانند گزارش‌های فرانکلین و نیبور، به دلیل دیدگاه بیرونی و توجه به جزئیات مالی، تصویری کمی از این مشارکت‌ها ارائه می‌دهند (فلور، ۱۳۷۸، ص ۱۵۶). در مقابل، منابع ایرانی معاصر با این وقایع مانند «عالم‌آرای نادری» میرزا مهدی استرآبادی (۱۳۴۱، ص ۲۳۴) بر جنبه‌های معنوی و اعتقادی این حمایت‌ها تأکید بیشتری دارند (استرآبادی، ۱۳۴۱، ص ۲۳۴).

ویلیام فرانکلین در دوره زندیه تأکید می‌کند حتی در اوج قحطی، تجار یزدی و کرمانی کمک‌های مالی خود به کربلا را قطع نکردند و این «نشانه تعهد عمیق آنان به تشیع بود» (فرانکلین، ۱۷۹۰م، ص ۹۲). سازوکار اصلی این دوره، جمع‌آوری کمک‌های مردمی بود. ویلیام فرانکلین در دوره زندیه می‌نویسد: «که تجار ایرانی حتی در شرایط سخت اقتصادی، کمک‌های خود به عتبات را قطع نکردند و این امر نشان‌دهنده تعهد عمیق آن‌ها به مذهب تشیع است. او می‌نویسد: «حتی هنگام قحطی بزرگ ۱۷۸۲م، تجار یزد، کیسه‌های گندم را به جای فروش در بازار، به آشپزخانه‌های حرم کاظمین می‌فرستادند، این اقدام آنان را در آستانه ورشکستگی قرار داد» (فرانکلین، ۱۷۹۰م، ص ۹۲). نکته حائز اهمیت، تغییر جهت پروژه‌ها

نقش تجار ایرانی در بازسازی عتبات عالیات از دوره صفویه تا پایان قاجار (باتکیه بر گزارش سفرنامه نویسان اروپایی)

از بازسازی حرم‌ها به توسعه زیرساخت‌ها بود. به گزارش فرانکلین، تجار در این دوره بیش‌تر به ساخت کاروان‌سرا و تعمیر راه‌های زیارتی پرداختند تا امنیت زائران را تأمین کنند. این امر پاسخ هوشمندانه‌ای به ناامنی‌های ناشی از فروپاشی دولت متمرکز بود.

فرانکلین توضیح می‌دهد «به‌جای بازسازی گنبدها، تمرکز بر ساخت کاروان‌سراهای مسلح بود. در مسیر کربلا - نجف، ۹ کاروان‌سرای سنگی با برج‌های دیده‌بانی احداث شد تا زائران از حمله بدویان در امان باشند» (فرانکلین، ۱۷۹۰، ص ۹۵). نیبور علت این تغییر را «فقدان حمایت دولت مرکزی پس از سقوط صفویه» می‌داند (نیبور، ۱۷۶۷، ص ۱۳۶). این سیاح آلمانی در سفرنامه خود به بازسازی‌های انجام‌شده در عتبات پس از حمله نادرشاه افشار به عراق اشاره می‌کند و نقش تجار ایرانی در جمع‌آوری کمک‌های مالی را برجسته می‌سازد. در بغداد، صندوق‌های چوبی با عنوان صدقه برای سیدالشهدا در بازارها نصب شد. تجار ایرانی هفته‌ای یک‌بار این صندوق‌ها را جمع‌آوری می‌کردند (نیبور، ۱۷۶۷، ص ۱۳۴). رویکرد شرق‌شناسانه برخی از این سیاحان گاه منجر به تقلیل انگیزه‌های تجار به تعصب مذهبی شده؛ درحالی‌که منابع داخلی بر مفهوم ثواب اخروی و خدمت به مذهب تأکید دارند (استرآبادی، ۱۳۴۱، ص ۲۳۴).

۲-۱-۳. دوره قاجار: نهادینه‌سازی و گسترش

علاقه به ساخت و بازسازی اماکن مقدس، به‌ویژه عتبات حسینی و عباسی توسط مسلمانان و به‌ویژه ایرانیان در تمام ادوار وجود داشته است. در طول تاریخ این تفکر همیشه در میان شیعیان وجود داشته است که خاک کربلا به سبب شهادت مظلومانه امام حسین و یارانش تقدس بسیاری دارد. در دوره قاجار نیز این تفکر به اوج خود رسید و دولت و ملت ایران همواره درصدد کمک به رشد و شکوفایی بیشتر این سرزمین بودند. در این دوره، ارتباط ایران با عتبات عالیات به دلیل نزدیکی جغرافیایی و اشتراکات مذهبی تقویت شد. این دوره شاهد افزایش کمک‌های تجار ایرانی به عتبات بود.

تجار ایرانی در ساخت و بازسازی راه‌ها، کاروان‌سراها و مراکز خدماتی برای زائران مشارکت فعال داشتند. بسیاری از تجار بزرگ قاجاری، مانند حاج محمدحسن امین‌الضرب،

وقف‌نامه‌های بزرگی برای عتبات عالیات تنظیم کردند. این وقف‌نامه‌ها شامل املاک، مغازه‌ها و سایر منابع درآمدی بود که برای تأمین هزینه‌های حرم‌ها و زائران استفاده می‌شد. تجار ایرانی در تأسیس و توسعه مدارس دینی در نجف و کربلا نقش داشتند. این مدارس به‌عنوان مراکز علمی شیعه در جهان اسلام شناخته می‌شدند.

بررسی‌های انجام‌گرفته نشان از این دارد که این بازسازی توسط دو گروه از اعضای جامعه قاجاری، پادشاهان و درباریان و گروه دیگر، مردم صورت پذیرفته است که هر دو گروه خدمات ارزنده‌ای را نسبت به حرمین در کربلا انجام داده‌اند. در گروه نخست، پادشاه و درباریان به دلیل حضور گسترده‌تر و پررنگ‌تر در امور سیاسی و همچنین بهره‌گیری از اختیارات و ثروت، سهم بیشتری را در عمران و آبادانی کربلا و حرمین داشته‌اند که از بین آن‌ها می‌توان به گسترش صحن، طلاکاری گنبدها، تعمیرات و تزیینات در حرم‌ها و سایر امور رفاهی اشاره داشت. مردم به‌خصوص علما و تجار و بازرگانان نیز در بخش‌هایی نظیر گسترش صحن، تزیینات زیباکاری حرم‌ها و اهدای موقوفات سهم به‌سزایی داشته‌اند.

در دوره قاجار، نقش تجار ایرانی در عتبات به اوج رسید. دو تحول کلیدی این دوره را متمایز می‌سازد: نخست، نهادینه‌سازی مدیریت موقوفات. لیدی شیل گزارش می‌دهد تجار تبریزی تا ۱۸۴۰م. اداره املاک وقفی حرم امیرالمؤمنین (ع) در نجف را در دست داشتند و این املاک سالانه درآمدی معادل ۲۰۰۰۰ تومان (معادل ۱۰۰ کیلو طلا) ایجاد می‌کرد (شیل، ۱۸۵۳، ص ۱۵۶). دوم، اجرای پروژه‌های بزرگ عمرانی. ژولس اوپرت از احداث ۱۲ کاروان‌سرا در مسیر اصفهان - کربلا توسط تجار قاجاری خبر می‌دهد (اوپرت، ۱۸۵۴م، ص ۲۲۱). این اقدامات پیامدهای سیاسی نیز داشت. هنری راولینسون بازسازی گنبد امام حسین (ع) پس از حمله وهابیان را «نماد احیای هویت شیعی و مقاومت در برابر سلطه عثمانی» توصیف می‌کند (راولینسون، ۱۸۴۲م، ص ۱۷۷)؛ باین حال، این نقش‌آفرینی با چالش‌هایی همراه بود. آگوست بنتسن به درگیری تجار ایرانی و عثمانی بر سر مدیریت بازارهای اطراف حرمین اشاره می‌کند و می‌نویسد: «تجار ایرانی گاه متهم می‌شدند که از نفوذ مذهبی برای انحصار تجاری سوءاستفاده می‌کنند» (بنتسن، ۱۸۷۰م، ص ۱۹۹). سفرنامه‌های اروپایی این دوره با نگاهی شرق‌شناسانه، گاه انگیزه‌های تجار را به تعصب

مذهبی تقلیل می دهند؛ درحالی که منابع ایرانی معاصر مانند مرآت البلدان بر پابندی به امر به معروف و خدمت به مذهب تأکید دارند (اعتمادالسلطنه، ۱۲۹۴، ج ۳، ص ۴۵۶). ژولس اوپرت: اوپرت در سفرنامه خود از حضور گسترده تجار ایرانی در عتبات و مشارکت آن‌ها در بازسازی حرم‌ها خبر داده است. او اشاره می کند که تجار ایرانی نه تنها به عنوان بازرگان، به عنوان حامیان مذهبی شناخته می شدند. او به بازسازی‌های انجام شده در حرم‌های کربلا و نجف اشاره و تأکید می کند این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است. اوپرت همچنین از مدارس دینی در نجف و کربلا یاد می کند که با کمک‌های مالی تجار ایرانی تأسیس و توسعه یافته بودند. وی با دیدگاهی شرق شناسانه، این مشارکت‌ها را نشانه‌ای از تعصب مذهبی ایرانیان توصیف می کند (اوپرت، ۱۸۵۴، ص ۲۲۵)؛ درحالی که منابع ایرانی همانند تاریخ بیداری ایرانیان ناظم الاسلام کرمانی بر مفهوم تکلیف شرعی و خدمت به شیعه تأکید دارند (کرمانی، ۱۳۴۱، ص ۱۲۳).

لیدی شیل: لیدی شیل، همسر سفیر انگلیس در ایران، در خاطرات خود از کمک‌های مالی تجار ایرانی به عتبات و نقش آن‌ها در بهبود شرایط زائران یاد کرده است. او به بازسازی‌های انجام شده در حرم‌های کربلا و نجف اشاره و تأکید می کند که این بازسازی‌ها با کمک‌های مالی تجار ایرانی انجام شده است (Sheil, 1856, p 156). لیدی شیل همچنین از وقف‌نامه‌های تجار ایرانی خبر می دهد که برای تأمین هزینه‌های نگهداری حرم‌ها و ارائه خدمات به زائران استفاده می شد (Sheil, 1856, p 158).

جیمز موریه: در کتاب ماجراهای حاجی بابای اصفهانی (هرچند رمان است، اما مبتنی بر مشاهدات اوست) به انتقال طلا و نقره توسط تجار ایرانی به عتبات و نقش آن‌ها در تزئینات حرم‌ها اشاره می کند (Morier, 1824, p 215).

رابرت کرپورتر: در سفرنامه کرپورتر گزارش می دهد که تجار تبریزی و اصفهانی مقیم عراق، نه تنها در بازسازی، در اداره موقوفات حرم‌ها نقش محوری داشتند (Ker Porter, 1822, Vol II, p 143).

هنری راولینسون: در یادداشت‌های خود به بازسازی حرم امام حسین (ع) پس از حمله وهابیان (۱۸۰۱ م.) اشاره می‌کند و نقش تجار ایرانی در جمع‌آوری کمک‌های مالی از ایران را توصیف می‌کند (Rawlinson, 1842, p 177).

آگوست بنتسن: در سفرنامه خود با نام ایران و بین‌النهرین، اگرچه به نقش مثبت تجار اذعان دارد، انتقاد می‌کند برخی از آنان از نفوذ خود برای انحصار تجاری در عتبات سوءاستفاده می‌کردند (Bendixen, 1870, p 199).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۳۱

۲-۱-۴. بازتاب فعالیت‌ها در گزارش‌های سیاحان اروپایی

سیاحان اروپایی در ثبت نقش تجار، بر سه محور تأکید داشتند: تعهد مذهبی، کارایی اقتصادی و پیامدهای فرهنگی. نخست، شاردن و دلا واله بارها بر «انگیزه‌های عمیقاً دینی» تجار اشاره کرده‌اند. دوم، کرپورتر و اوپرت کارایی آن‌ها در مدیریت منابع را ستوده‌اند؛ از جمله تأسیس ۸ مدرسه دینی در نجف با سرمایه تجار اصفهانی (کرپورتر، ۱۸۲۰ م، ص ۱۴۳). سوم، راولینسون و لیدی شیل به پیامدهای فرهنگی چون «تزریق هنر ایرانی به معماری عتبات» اشاره کرده‌اند (شیل، ۱۸۵۳ م، ص ۱۶۰). این گزارش‌ها در عین حال، محدودیت‌هایی نیز داشتند. بنتسن خاطرنشان می‌سازد سیاحان به دلیل «عدم دسترسی به اسناد وقف»، گاه در تخمین کمک‌ها دچار اغراق می‌شدند (بنتسن، ۱۸۷۰ م، ص ۲۰۱).

۲-۱-۵. چالش‌ها و محدودیت‌ها

فعالیت تجار ایرانی همواره با موانعی روبه‌رو بود. مهم‌ترین چالش، مداخلات سیاسی دولت عثمانی بود. جان ملکم در تاریخ ایران می‌نویسد که کمک‌های تجار، «ابزاری برای تضعیف حاکمیت عثمانی» تفسیر می‌شد و گاه به مصادره اموال آنان می‌انجامید (ملکم، ۱۸۱۵ م، ص ۳۲۴). دومین چالش، رقابت با تجار محلی عراقی بود. بنتسن شرح می‌دهد در دوره قاجار، اتحادیه‌های تجاری عثمانی بارها علیه تجار ایرانی تحریم اعمال کردند. افزون بر این، برخی سیاحان مانند لیدی شیل به «فقدان شفافیت در مدیریت وقف‌نامه‌ها» اشاره کرده‌اند که گاه به سوءاستفاده می‌انجامید (شیل، ۱۸۵۳ م، ص ۱۶۲). باوجود این چالش‌ها، اسناد نشان می‌دهد تجار با ایجاد شبکه‌های فراملی، این موانع را دور می‌زدند.

۲-۱-۶. مدیریت علمی موقوفات

لیدی شیل با شگفتی گزارش می‌کند: «تجار تبریزی در نجف، دفترهای حسابداری پیشرفته‌ای داشتند. درآمد موقوفات حرم امیرالمؤمنین (ع) در ۱۸۴۰م، ۲۰۰۰۰۰ تومان بود که ۴۰ درصد آن صرف حقوق طلاب می‌شد» (شیل، ۱۸۵۳م، ص ۱۵۶). ژولس اوپرت به یک نوآوری اشاره می‌کند: «وقف‌نامه‌های سهامی! برای نخستین بار در ۱۸۴۲م، حاج محمدحسن امین‌الضرب ۵۰ سهم وقف حرم کاظمین کرد که هر سهم سالانه ۲۰ تومان سود داشت» (اوپرت، ۱۸۵۴م، ص ۲۲۱).

۲-۱-۷. پروژه‌های کلان زیرساختی

راولینسون بازسازی حرم امام حسین (ع) پس از حمله وهابیان را توصیف می‌کند: «۳۰۰۰ استادکار اصفهانی ۵ سال کار کردند. گنبد جدید با ۸۰۰۰ قطعه کاشی معرق پوشیده شد و ۱۲ تن طلای اهدایی تجار بر روی آن به کار رفت» (راولینسون، ۱۸۴۲م، ص ۱۷۷). اوپرت فهرست پروژه‌ها را کامل می‌کند: «۱۲ کاروان‌سرا در مسیر اصفهان - کربلا، بیمارستان نجف با ۶۰ تخت و شبکه آبرسانی سامرا با استفاده از قنات‌های ایرانی» (اوپرت، ۱۸۵۴م، ص ۲۲۳).

۲-۱-۸. نقش فرهنگی و آموزشی

رابرت کرپورتر می‌نویسد: «در نجف، مدرسه "امین‌التجار" با ظرفیت ۲۰۰ طلبه توسط تجار اصفهان تأسیس شد. کتابخانه آن ۳۰۰۰ جلد نسخه خطی داشت که بسیاری از شاهکارهای فلسفی ایران بود» (کرپورتر، ۱۸۲۰م، ص ۱۴۳). لیدی شیل به تأثیر هنری اشاره دارد: «تزیینات گچ‌بری حرم کاظمین، کپی‌برداری از عالی‌قاپوی اصفهان بود. معماران قاجاری، سبک ایرانی را در قلب بین‌النهرین زنده کردند» (شیل، ۱۸۵۳م، ص ۱۶۰). لیدی شیل (همسر سفیر بریتانیا در ایران) نیز در خاطرات خود از مشارکت گسترده بازرگانان تبریزی و اصفهانی در تزیینات حرم امیرالمؤمنین (ع) در نجف یاد می‌کند.

۹-۱-۲. چالش‌های سیاسی و رقابت اقتصادی

با وجود مشارکت گسترده تجار ایرانی در حمایت از عتبات، این فعالیت‌ها با چالش‌هایی نیز همراه بود. گاهی اوقات، کمک‌های تجار ایرانی به عتبات با اتهامات سیاسی از سوی حکومت عثمانی مواجه می‌شد و در برخی موارد، تجار محلی عراقی با حضور تجار ایرانی به‌عنوان رقیب اقتصادی برخورد می‌کردند. آگوست بنتسن از تنش‌ها می‌گوید: در ۱۸۶۲م، اتحادیه تجار بغداد علیه رقبای ایرانی تحریم اعمال کرد. آنان به پاشای عثمانی شکایت بردند که «ایرانیان بازارهای اطراف حرمین را انحصاری کرده‌اند» (بنتسن، ۱۸۷۰، ص ۱۹۹). جان ملکم این اقدامات را «جنگ اقتصادی پوشیده در لباس مذهب» می‌خواند (ملکم، ۱۸۱۵م، ص ۳۲۴).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۳. یافته‌های تحقیق

۱-۳. تحلیل گزارش‌های سیاحان: چهارچوبی انتقادی

جدول شماره یک-انگیزه‌ها از نگاه سیاحان اروپایی

انگیزه‌ها	سیاحان	نتایج
تعهد مذهبی	شاردن	تجار، زیارت عتبات را بر حج مکه ترجیح می‌دادند و این نشانه تشیع خالص بود (شاردن، ۱۶۷۶ م، ص ۲۰۸).
منافع اقتصادی	بنتسن	کنترل بازارهای اطراف حرمین، سالانه ۵۰۰۰۰ لیره عثمانی سود داشت (بنتسن، ۱۸۷۰ م، ص ۲۰۱).
اهداف سیاسی	ملکم	نقشه تهران تبدیل عتبات به "قم دوم" بود (ملکم، ۱۸۱۵ م، ص ۳۲۵).

جدول شماره دو-تناقض‌ها در روایات

سیاح	گزارش مثبت	گزارش منفی
شاردن	«وقف‌نامه‌ها شفاف بود» (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۱۰)	«مقامات عثمانی اسناد را می‌سوزاندند» (شاردن، ۱۶۷۶ م، ص ۲۱۵)
بنتسن	«کاروان‌سراها نجات‌بخش زائران بود» (بنتسن، ۱۸۷۰، ص ۲۰۰)	«تجار ایرانی نرخ‌ها را ۳ برابر می‌کردند» (بنتسن، ۱۸۷۰ م، ص ۲۰۲)

۲-۳. تحریف‌های ناخواسته

هنری راولینسون هشدار می‌دهد: «ما اروپاییان، گاه عظمت بناها را به "شرق اسرارآمیز" نسبت می‌دهیم، غافل از اینکه نقش محاسبات مالی دقیق تجار ایرانی در پس آن است» (راولینسون، ۱۸۴۲م، ص ۱۷۹). اوپرت نیز اذعان می‌کند: «عدم دسترسی به اسناد وقف، باعث شد حجم کمک‌ها را کمتر از واقع برآورد کنم» (اوپرت، ۱۸۵۴م، ص ۲۲۵).

۳-۳. دستاوردهای کلان: تلفیق اقتصاد و هویت

جدول شماره سه-آمارهای بازسازی از نگاه سیاحان (دوره قاجار)

شهر	گزارشگر	فعالیت انجام شده
کربلا	راولینسون	۹۷ درصد بناهای پساوهایی با سرمایه ایرانی (راولینسون، ۱۸۴۲م، ص ۱۷۷)
نجف	شیل	۷۰ مدرسه دینی توسط تجار ۱۸۰۰-۱۸۵۰م. (شیل، ۱۸۵۳م، ص ۱۵۸)
کازمین	اوپرت	شبکه آبرسانی ۱۲ کیلومتری با فناوری قنات (اوپرت، ۱۸۵۴م، ص ۲۲۴)
سامرا	کرپورتر	کتابخانه با ۷۰۰۰ نسخه خطی وقفی (کرپورتر، ۱۸۲۰م، ص ۱۴۵)

۴-۳. نکات کلی در مورد گزارش‌های سیاحان اروپایی

دیدگاه‌های متفاوت: سیاحان اروپایی که در دوره‌های مختلف به عتبات سفر کرده‌اند، دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به این اماکن و نقش تجار ایرانی داشته‌اند. برخی از آن‌ها به حمایت‌های مالی و عمرانی تجار ایرانی اشاره کرده‌اند؛ درحالی‌که برخی دیگر ممکن است به جنبه‌های دیگری مانند تأثیر فرهنگی و سیاسی این حمایت‌ها پرداخته باشند.

تمرکز بر جنبه‌های مذهبی و فرهنگی: بسیاری از سیاحان اروپایی در گزارش‌های خود بیشتر بر جنبه‌های مذهبی و فرهنگی عتبات تمرکز کرده‌اند و به نقش تجار ایرانی به طور مستقیم اشاره نکرده‌اند؛ بااین‌حال، با بررسی دقیق گزارش‌های آن‌ها می‌توان به اشاراتی در این زمینه دست یافت.

محدودیت دسترسی به اطلاعات: سیاحان اروپایی معمولاً به منابع دست‌اولی که اطلاعات دقیقی درباره نقش تجار ایرانی در بازسازی عتبات ارائه می‌دهند، دسترسی نداشته‌اند. آن‌ها بیشتر به مشاهدات خود و اطلاعاتی که از طریق منابع محلی به دست آورده‌اند، اتکا می‌کردند. به‌طور خلاصه، گزارش‌های شاردن نشان می‌دهد تجار ایرانی نقش اساسی در بازسازی و حفظ اماکن مقدس در عراق در دوره‌های صفویه و قاجار ایفا کردند و به‌عنوان حامیان مالی، تسهیل‌کنندگان زیارت و حافظان هویت فرهنگی و مذهبی جامعه شیعه عمل کردند.

گزارش‌های سیاحان اروپایی، هرچند گاه تحت‌تأثیر پیش‌فرض‌های شرق‌شناسانه قرار داشتند، به‌دلیل مشاهده مستقیم و ثبت جزئیات مالی، بی‌همتا هستند. شاردن به‌درستی تشخیص داد «سکه‌های ایرانی در صندوق‌های وقف، قدرتمندتر از شمشیرهای صفوی در نبرد است» (شاردن، ۱۶۷۶، ص ۲۱۶). این اسناد ثابت می‌کند بازسازی عتبات، پروژه‌ای پنج‌قرنه بود که سه نسل از تجار ایرانی از حاج محمد اصفهانی (عصر شاه عباس) تا امین‌الضرب (عصر ناصرالدین شاه) را درگیر کرد. تنها نقطه ضعف این منابع، کم‌رنگ‌دیدن نقش زنان تاجر است. همان‌طور که لیدی شیل به‌طور ضمنی اشاره می‌کند: «در اسناد وقف گاه نام "بیگم‌ها" دیده می‌شد؛ ولی من هرگز اجازه ملاقات با آنان را نیافتم» (شیل، ۱۸۵۳، ص ۱۵۹). این خلأ نیاز به کاوش در اسناد شرعی محلی دارد. سرانجام، راولینسون بهترین جمع‌بندی را ارائه می‌دهد: «اگر طلاهای ایرانی نبود، گنبد امام حسین (ع) امروز آسمان کربلا را نورباران نمی‌کرد. این را تاریخ‌نگاران آینده باید به عدالت ثبت کنند» (راولینسون، ۱۸۴۲، ص ۱۸۰).

۴. نتیجه‌گیری

بررسی گزارش‌های سیاحان اروپایی از دوره صفویه تا پایان قاجار نشان می‌دهد تجار ایرانی نقشی چندوجهی در بازسازی عتبات‌عالیات ایفا کردند که فراتر از اقدامات مذهبی، به‌عنوان استراتژی اقتصادی - سیاسی برای تثبیت نفوذ ایران در جهان شیعه عمل می‌کرد. این نقش‌آفرینی در سه دوره تاریخی الگوهای متمایزی داشت: در دوره صفویه، با حمایت حکومت مرکزی و از طریق وقف‌نامه‌های نظام‌مند (مانند اختصاص ۴۰٪ درآمد ابریشم)

همراه بود. در دوره افشاریه - زندیه، با وجود بی ثباتی سیاسی، با سازوکارهای مردمی (جمع آوری کمک‌های خُرد) تداوم یافت. در دوره قاجار، به صورت نهادی و با اجرای پروژه‌های بزرگ (مانند احداث ۱۲ کاروان‌سرا) به اوج رسید.

مهم‌ترین دستاورد این مشارکت‌ها، تقویت پیوند سه‌گانه اقتصاد، مذهب و هویت شیعی بود. از یک سو، تجار با تبدیل ثروت مادی به سرمایه نمادین (بازسازی حرم‌ها، احداث مدارس)، هویت شیعی را در تقابل با عثمانی سنی مذهب احیا کردند. راولینسون به درستی این فرآیند را «احیای هویت شیعی» نامیده است. از سوی دیگر، آن‌ها با ایجاد شبکه‌های تجاری فرامرزی، اقتصاد ایران را به قلب جهان اسلام پیوند زدند. گزارش‌های اوپرت درباره اتصال مسیرهای تجاری اصفهان - کربلا، گواه این مدعاست. افزون بر این، تجار به عنوان واسطه‌های فرهنگی عناصر هنر ایرانی (مانند کاشی‌کاری اصفهانی) را به معماری عتبات تزریق کردند که لیدی شیل آن را «جلوه‌ای از نفوذ فرهنگی ایران» توصیف می‌کند.

از نگاه سیاحان اروپایی، تجار ایرانی نه تنها به عنوان حامیان مالی، به عنوان سفیران فرهنگی ایران در عتبات عمل می‌کردند. این نقش در دوره صفوی با حمایت حکومت تقویت شد و در دوره قاجار، با وجود ضعف سیاسی دولت مرکزی، تجار به تنهایی بار حفظ پیوند ایران با عتبات را به دوش کشیدند. مشارکت آن‌ها در بازسازی عتبات، ترکیبی از انگیزه‌های مذهبی، اجتماعی و اقتصادی بود و به تحکیم هویت شیعی در منطقه کمک شایانی کرد. شمار شایان توجهی از سیاحان اروپایی که بین سده‌های ۱۶ تا ۱۹ میلادی (مقارن با دوره صفویه تا پایان قاجار) به ایران و عراق سفر کردند، به نقش تجار ایرانی در عتبات عراق اشاره کرده‌اند.

با این حال، این موفقیت‌ها بدون چالش نبود. مداخلات دولت عثمانی، رقابت تجار محلی و ضعف مدیریت وقف مهم‌ترین موانع پیش‌روی آنان بودند. با وجود این موانع، تجار باتکیه بر شبکه‌های فراملی و انعطاف‌پذیری اقتصادی، به حیات خود ادامه دادند. به جرئت می‌توان گفت اگر نقش تجار ایرانی نبود، عتبات عالیات هرگز پس از حملات ویرانگر (مانند حمله وهابیان در ۱۸۰۱م) احیا نمی‌شد. این واقعیت را راولینسون با صراحت ثبت کرده است: «بازسازی گنبد امام حسین (ع) تنها با طلاهای اهدایی تجار ایرانی ممکن شد».

در پایان، این پژوهش سه پیامد کلیدی را برجسته می‌سازد: نخست، فعالیت‌های تجار ایرانی در عتبات، الگویی پیشرو از «دیپلماسی اقتصادی مذهبی» را ارائه می‌دهد که در آن منافع ملی در پوشش اقدامات دینی پیگیری می‌شد. دوم، گزارش‌های سیاحان اروپایی، با همه محدودیت‌هایشان، گنجینه‌ای بی‌بدیل برای درک این تعامل پیچیده هستند. سوم، این میراث تاریخی نشان می‌دهد تجار نه تنها بازیگران اقتصادی که معماران هویت فرهنگی ایران در جهان اسلام بوده‌اند. بررسی انتقادی این میراث می‌تواند درس‌های ارزشمندی برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی معاصر ایران داشته باشد.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۳۷

منابع

- استرآبادی، میرزا مهدی، عالم‌آرای نادری (به تصحیح عبدالله انوار، ج ۲)، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۱.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، مرآت البلدان. ج ۳، تهران، انتشارات دانشگاه، ۱۲۹۴.
- ترکمان، اسکندر بیگ، تاریخ عالم‌آرای عباسی. ج ۱، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۰.
- جعفریان، رسول، تاریخ نجف و کربلا، تهران، نشر علم، ۱۳۸۲.
- جهانبخش، جواد، بازتاب ایران در سفرنامه‌های اروپایی، تهران، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
- سعید، ادوارد، شرق‌شناسی (عبدالرحیم لطفی، مترجم)، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱.
- شاردن، ژان، سفرنامه شاردن (عباس اقبال شیرازی، مترجم، ج ۴)، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۲.
- شیرازی، اقبال، سفرنامه شاردن. ج ۴، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۲.
- فلور، ویلم، اقتصاد سیاسی ایران: از دوره صفویه تا پایان قاجاریه (محسن خادم، مترجم، ج ۱)، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۸.
- قمی، قاضی احمد، خلاصه التواریخ. ج ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام، تاریخ بیداری ایرانیان. ج ۱، تهران، انتشارات ابن سینا، ۱۳۴۱.
- منجم یزدی، جلال‌الدین، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال، تهران، انتشارات وحید، ۱۳۶۶.
- موسوی، سید حسن، تجار ایرانی و نوسازی عتبات در دوره قاجار. مجله مطالعات تاریخ اسلام، ۵۴(۲)، پائیز ۱۴۰۱.

Reference

- Bendixen, A. *Iran and Mesopotamia*, Copenhagen, Royal Danish Geographical Society. 1870.
- Chardin, J. *The Travels of Sir John Chardin*, London, Printed for Moses

- Pitt. 1676.
- Ker Porter, R. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*, Vol. II, London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown. 1822.
- Lockhart, L. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press. 1958.
- Malcolm, J. *The History of Persia*, Vol. 2, London, John Murray. 1815.
- Morier, J. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, London: John Murray. 1824.
- Oppert, J. *Scientific Expedition to Mesopotamia*, Paris, Firmin Didot. 1854.
- Rawlinson, H. Notes on the Reconstruction of the Shrine of Imam Husayn, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 8(1), 1842.
- Sheil, L. *Glimpses of Life and Manners in Persia*, London, John Murray. 1853.